

УДК 930.9 + 940 (476)

Я.Р.РЫЕР

МЕСЦА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ГІСТОРЫІ СЯРЭДНЯВЕЧЧА: ЦЫВІЛІЗАЦЫЙНЫ АСПЕКТ

Сучасны этап вывучэння гісторыі Беларусі, як вядома, характэрызуецца пераглядам многіх традыцыйных поглядаў і канцэпцый. Аднак, паколькі памер

і якась гістарычных крыніц істотна не змяніліся, дыскусіі ды, нярэдка, спрэчкі тычацца перш на перш падыходаў і інтэрпрэтацый. У сувязі з гэтым было б пажадана больш уважліва аднесціся да разгляду нашага мінулага ў агульнагістарычным кантэксце, што дазваляе лепш суадносіць агульныя, рэгіянальныя і лакальныя з'явы.

Актуальнасць такога падыходу відавочна з таго, што ў літаратуры, прычым апошнім часам не толькі папулярнай ці публіцыстычнай, але і ў навуковай, можна сустрэць даволі фантастычныя, адарваныя ад гістарычных рэаліяў ацэнкі месца Беларусі ў свеце. З гэтай нагоды мяне непрыемна ўразілі думкі маломага беларускага філосафа Ю.Краснова, які пабачыў ролю Беларусі як ініцыятара некага "славянскага прарыву" сумесна з Расіяй. Прычым асабліваці Беларусі Красноў устанавіў у маргінальнасці яе культуры, неабцяжаранасці яе мінулым і гэтак далей [1, с.13]¹. Такія погляды патрабуюць канкрэтна-гістарычнага адказу, з апорай на сапраўдныя факты і з'явы.

Паколькі асновы сучаснага беларускага грамадства, як і іншых супольнасцей і цывілізацый у Еўропе, закладаліся ў сярэднявеччы, асабліва ў яго раннім этапе, звернемся да гэтай эпохі². Прадэклараваная ў назве артыкула мэта арынтуе на параўнаўчы аналіз таго, што адбывалася ў нашых землях, з іншымі, прычым не толькі суседнімі, бо толькі такі кампаратывісцкі падыход дазволіць выявіць як асабліваці рэгіёну, так і мясцовую афарбоўку агульнагістарычных з'яў. Такі аналіз патрабуе, аднак, разгляду не асобных падзей і фактаў, а менавіта працэсаў на пэўным узроўні абагульненняў. Як пісаў вядомы рускі медыявіст і філосаф Л.П.Карсавін, асноўныя праблемы гісторыі лепей вырашаюцца сінтэтычнымі, хаця і рызыкаўнымі спосабамі, якія аддзелены ад асобнасцей, ад лабараторнага падыходу з мікраскапічнымі вынікамі [5, с.2]. Рызыкаўнасць жа абагульнення – непазбежная плата даследчыка. Зноў успомню Карсавіна: "У гісторыі не павінна быць бясспрэчных і нязменных ісцін. Звычайна гісторык адшуквае адказы на свае пытанні пасля працяглай спецыяльнай працы, але гэтыя адказы задавальняюць вельмі нямногіх. Таму кожны павінен самастойна шукаць адказы на свае запытанні" [6, с.6].

II

З улікам вышэйадзначанага звернемся спачатку да сусветна-гістарычных працэсаў. Як вядома, у XIX-пачатку XX ст. сярод многіх еўрапейскіх даследчыкаў, перш на перш пазытывістаў, склаліся прадстаўленні аб наяўнасці адзіных заканамернасцей, якія непазбежна праяўляліся ў грамадскім развіцці на ўсіх абшарах Зямлі. На гэтых поглядах, еўропацэнтрычных па сутнасці, фармаваліся, дарэчы, і гістарычныя погляды заснавальнікаў марксізму, у тым ліку і знакамітага фармацыйнага схема К.Маркса. Хаця ў позніх сваіх працах, у якіх закраналіся агульнагістарычныя з'явы, і Маркс, і Энгельс прызнавалі значныя адрозненні паміж ўсходнімі і заходнееўрапейскімі грамадствамі, у працах многіх іх эпігонаў схема з пяццю фармацыямі, праз якія прайшло ці абавязана прайсці ўсё чалавецтва, ператварылася ў догму. Але размах гістарычных даследванняў ужо ў першай палове XX ст. паказаў абмежаванасць і недакладнасці адзначанай схемы. Далучэнне да гістарычных штудыяў шэрагу нееўрапейскіх гісторыкаў яшчэ больш прадэманстравала разнастайнасць форм гістарычнага развіцця, і сёння ўяўленне аб разнастайнасці чалавечых

¹ Падрабязней аб гэтым і іншых поглядах некаторых сучасных еўразійцаў гл. [2].

² Аб адносінах аўтара да паняцця "цывілізацыя" гл.[3, с.30-31; 4, с.6-7].

грамадстваў, аб розных шляхах іхняга развіцця, аб множнасці цывілізацый стала амаль што агульным месцам у поглядах і працах большасці гісторыкаў.

У абагульняючым і сціслым выглядзе сучасныя прадстаўленні аб чалавечай гісторыі выглядаюць наступным чынам³. Як вядома, першыя старадаўнейшыя цывілізацыі сфармаваліся на так званым Усходзе, перш на перш у далінах буйных рэк: Ніла, Цігра і Еўфрата, Инда і Ганга, Янцзы і Хуанхэ. Дарэчы, сам тэрмін "Усход" адзначае знешні, менавіта еўрапейскі погляд на чалавечую гісторыю, які пачаў складацца яшчэ ў старажытнай Грэцыі, калі яе жыхары пачалі адзначаць і, галоўнае, асэнсоўваць адрозненне сваіх парадкаў ад тых, якія яны зведалі ва ўсходніх суседзях. Але звернемся да гэтата крыху ніжэй.

Складанне першых цывілізацый менавіта ў Паўночна-Усходняй Афрыцы і Азіі на поўначы ад экватара было абумоўлена перш на перш прыродным асяроддзем, якое спрыяла ранняму станаўленню земляробства. Але ж яно, гэтае асяроддзе, садзейнічала ў далейшым стварэнню такіх умоў, якія замарудзілі развіццё грамадстваў Усходу.

Перш на перш земляробства ў далінах вялікіх рэк патрабавала складаных ірыгацыйных работ, што былі магчымы толькі аб'яднаннем насельніцтва на даволі значных тэрыторыях. У такіх варунках дробная сялянская праца павінна была падпарадкоўвацца агульнаму распарадку, а асноўнае тагачаснае багацце і крыніца жыцця – зямля – кантралявалася ўзнікшымі ўладамі. Нават пануючыя слаі на ўсходзе былі абмежаваны ў землеўласніцкіх правах. Яшчэ большаму ўзмацненню ўлад спрыяла і суседства земляробчых цывілізацый Кітая, Індыі, Месапатаміі, Егіпта з намадамі. Такое суседства было абумоўлена тым, што рачныя даліны абкружаліся сухімі і малапладароднымі ўзвышшамі, прыдатнымі ў тыя часы толькі для качавой жывёлагадоўлі. Аднабокасць такой гаспадаркі, патрэба ў земляробчых прадуктах і рамесніцкіх вырабах, добрая ваенная арганізацыя рабілі качэўнікаў вельмі агрэсіўнымі ў адносінах да больш заможных земляробаў. Звесткамі аб нападах і спусташэннях на поўнены старажытныя і сярэднявечныя гістарычныя крыніцы з Усходу. Таму земляробчыя цывілізацыі павінны былі трымаць у гатоўнасці даволі значныя войскі, што, па-першае, адцягвала значныя сродкі з гаспадаркі, па-другое – умацоўвала ўлады, якія маглі выкарыстоўваць гэтыя сілы і ўнутры сваіх краін. Так склаліся шматлікія дэспатычныя рэжымы на ўсходзе, якія прывыклі да падпарадкавання ўсіх бакоў грамадскага і эканамічнага жыцця сваіх краін асабістым інтарэсам.

Так звычайна падпарадкавацца старэйшынам і правадырам, якая склалася яшчэ ў першабытным грамадстве, ва ўмовах Усходу захавалася на тысячагоддзі, увайшла ў традыцыі, паводзіны насельніцтва. Дарэчы, улада правадыроў, што перарастала ў манархічную, была ўласціва ўсім народам у часы пераходу ад першабытнасці да дзяржаўнай арганізацыі. Але ў іншых геаграфічных варунках яна не ператваралася ў дэспатыю. У старажытнасці так адбылося ва ўсходнім міжземнамор'і – у старажытнай Грэцыі, а потым у Рыме. Там спачатку таксама склаліся манархіі, але натуральнае асяроддзе спрыяла стварэнню шматгаліновай гаспадаркі, у якой значную ролю пры абмежаванні ворыўнай зямлі пачалі набываць рамяство і гандаль. Заморская каланізацыя, адсутнасць паблізу качэўніцкай небяспекі, магчымасць без складанай ірыгацыі апрацоўваць раскіданыя сярод гор невялікія зямельныя надзелы стварылі ўмовы для індывідуальнай гаспадарскай дзейнасці. Гэта абмежавала, у адрозненне ад Усходу, магчымасці ўладаў і прывяло, у канчатковым выглядзе,

³ Падрабязней аб гэтым гл.[2-4]. Там жа указана і некаторая літаратура па праблеме.

да ўтварэння асабістай уласнасці на зямлю і антычнай дэмакратыі. Моц антычнай цывілізацыі, якая склалася ў адпаведных умовах, праявілася ўжо ў час грэка-персідскіх войнаў, калі невялікія полісы здолелі перамагчы шматтысячныя войскі персаў.

Але затым, у часы панавання Рыму, адзначаная моц перайшла ў сваю процілегласць – дзяржава пашыралася, прычым перш на перш на ўсход, паступова пачала пераймаць тыя парокі і ператварылася ў пачатку новай эры ў імперыю. Заходняя яе частка з прычыны крызісу рабаўладніцтва і ўзмацнення паўночных першабытных плямёнаў загінула ў сярэдзіне I тыс.н.э., што і стала канцом антычнай цывілізацыі. Усходняя частка – сярэднявечная Візантыя – праіснавала яшчэ тысячагоддзе, але антычныя дэмакратычныя традыцыі ў ёй былі жывы ўсходнімі дзяржаўнымі парадкамі.

Еўрапейскія варвары, перш на перш германцы і славяне, у другой палове I тыс. развіваліся як тыповыя раннедзяржаўныя ўтварэнні з уладай правадыроў (конунгаў-каралёў у германцаў, князёў у славян). Але, зноў-такі, прыродныя асаблівасці розных тэрыторый Еўропы значна паўплывалі на далейшы лёс яе жыхароў. У германскіх землях натуральныя варункі ўжо на рубяжы н.э. дазволілі асобным сем'ям забяспечаць сябе неабходным прадуктам. Умераны атлантычны клімат не патрабаваў калектыўных высілкаў у асноўнай галіне – земляробстве. Адаленасць ад усходніх качэўнікаў пазбаўляла ад знешняй небяспекі. Таму традыцыйныя сялянскія абшчыны распадаліся на сямейныя гаспадаркі (алоды), а іх гаспадары ў V-VII стст. сталі, па сутнасці, асабістымі ўласнікамі зямельных надзелаў. Пад уплывам антычных юрыдычных нормаў і ў інтарэсах знаці склаліся прадстаўленні аб магчымасці адчужэння зямельнай уласнасці, аб прыватным праве свабоднай асобы. У спалучэнні са старажытнагерманскімі дружыннымі традыцыямі да пачатку II тыс. склалася спецыфічная заходнееўрапейская сярэднявечная цывілізацыя – аснова сучаснага заходняга грамадства. У ей стварыўся своеасаблівы сеньёрыяльны лад, заснаваны на дагаворных (вассальна-ленных) адносінах паміж манархамі і служылым саслоўем. На ахове інтарэсаў гэтага саслоўя былі іх правы на валоданне зямлёй (сеньёрыямі), чаго не было на ўсходзе. У гэтым прыватным землеўладанні, – асноўнае адрозненне заходнееўрапейскіх парадкаў ад усходніх і пэўнае падабенства антычным.

Прыватная ўласнасць стварала аснову для гаспадарчай самастойнасці землеўладальнікаў, што і стрымлівала спрадвечныя імкненні ўлад да неабмежаванага панавання. І нават у часы позднясярэднявечнага абсалютызму каралі, урады амаль не ўмешваліся ў гаспадарчае жыццё. Таму менавіта ў Заходняй Еўропе ўжо з X-XII стст. пачалі стварацца гарады з самакіраваннем і рынкавымі структурамі. У такіх гарадах узніклі формы дэмакратычных грамадскіх адносін, якія таксама ляглі ў аснову сучаснага заходняга грамадства.

У Цэнтральнай і ўсходняй Еўропе – у славянскім свеце – працэсы грамадскага развіцця адрозніваліся ад заходнееўрапейскіх. Тут, асабліва на ўсходзе Еўропы, натуральныя варункі былі больш складанымі з-за адаленасці ад Атлантыкі. Не адчувалася тут і антычнага ўплыву. Насельніцтва ў цэлым было больш радзейшым, чым на захадзе. І хаця гаспадарчы ўзровень амаль да канца I тыс. у германцаў і славян быў прыкладна аднолькавым [7], сацыяльнае і грамадскае развіццё пайшло рознымі накірункамі. У адрозненне ад германцаў, у славян захаваліся моцныя абшчынныя сувязі, сямейныя гаспадаркі з правамі на зямельную ўласнасць не выдзяляліся. Гэта, па-першае, замаруджвала тэмпы эканамічнага развіцця, і былая гаспадарчая роўнасць паміж Захадам і ўсходам кантынента з пачатку II тыс. пачала знікаць; па-другое, стрымлівала выдзяленне службылага саслоўя, якое з-за адсутнасці прыватных

правоў на зямлю доўга не магло атрымаць землеўладанні з правамі перадачы нашчадкам. У сваю чаргу, павольнае асяданне служылых на зямлю замаруджвала іншыя сацыяльныя працэсы, у тым ліку і стварэнне гарадоў. У выніку, калі першыя дзяржаўныя ўтварэнні на Захадзе датуюцца V-VII стст., у славян яны з'яўляюцца ў другой палове VIII-X ст.

Але надалей, з рубяжа II тыс., пачалі разыходзіцца і шляхі развіцця заходніх і ўсходніх славян. Блізкасць славян Цэнтральнай Еўропы заходнім суседзям, палітычныя і канфесійныя сувязі паступова спрыялі і ўспрымання многіх базавых прыкмет заходнееўрапейскай цывілізацыі. Перш на перш, пачаўшы з дваранскага землеўладання, распаўсюджваецца прыватная ўласнасць на зямлю, успрыняцце каталіцызму спрыяе складанню адзінай культурнай прасторы.

Гэты працэс, акрамя славян Польшчы і Чэхіі, ахапіў і суседнюю Венгрыю. Але гарады (акрамя чэшскіх) не паспелі дасягнуць заходняга ўзроўню, што і замарудзіла далейшае развіццё рэгіёна. Таму яго можна выдзеліць у асобную цывілізацыйную мадэль, што на пачатку сярэднявечча значна адрознівалася ад заходняй, але потым пачала паступова да яе набліжацца. Гэты рух, дарэчы, актуальны і цяпер.

Насельніцтва ўсходнееўрапейскіх зямель апынулася ў іншай сістэме кардынат. Працэсы грамадскага развіцця тут развіваліся яшчэ павольней. Сапраўдныя дзяржаўныя структуры пачалі складвацца не раней канца IX ст. Ва ўмовах прыкладна аднолькавага з заходнімі землямі ўзроўню гаспадарчага жыцця прычыны запаволенасці бачацца зноў-такі ў геаграфічных і дэмаграфічных фактарах [2, 3]. Да таго, што вышэй было адзначана для заходнеславянскага насельніцтва, трэба далучыць яшчэ больш рэдка заселеныя ўсходнебалцкія і фіна-угорскія землі. Іхняя каланізацыя славянамі, якая пачалася з Сярэдняга Падняпроў'я, а магчыма, і з Заходняга Памор'я [9], з VI-VII стст. дазваляла вырашаць праблемы задавальнення растучых патрэб насельніцтва без істотных гаспадарчых і структурных змен. Асваенне лясных зямель таксама кансервавала абшчыну, яе гаспадарчую і сацыяльную еднасць [10]. Моцная абшчына, як і на ўсходзе, падлітвала патрыярхальныя, пэўналіцкія традыцыі, якія не абмяжоўваліся, як на Захадзе, гаспадарчай самастойнасцю сялянскіх сем'яў, а затым і сем'яў з паноўніцкага асяродзя. Заходнія імпульсы прыватна-ўласніцкага феадалізму, уплыў якіх на заходніх славян адчуваўся, як адзначалася, з XI ст., сюды не даходзілі. Гандлёвыя і палітычныя сувязі з Візантыяй з IX ст. садзейнічалі яе культурнаму і ідэалагічнаму ўплыву, што і прывяло да прыняцця ад яе хрысціянства. Праваслаўе, якое склалася ва ўмовах моцнай цэнтралізаванай манархіі, аказалася бліжэйшым да ўсходнееўрапейскага ладу жыцця. Да таго ж тыповая для ўсходу і Візантыі качэўніцкая небяспека дыктавала імкненне да моцнай улады. Заходнія славяне такой небяспекі (за выключэннем мангольскіх набегаў у сярэдзіне XIII ст.) былі пазбаўлены. Гэтае драматычнае суседства з агрэсіўным стэпам, дарэчы, таксама садзейнічала рассяленню прydняпроўскіх славян на лясную поўнач. У выніку такіх камбінацый ва ўсходнеславянскім арэале надоўга захаваліся адносіны да зямлі як агульнага набытку. Звесткі аб праве адчужэння зямельных надзелаў, не вельмі, дарэчы, выразныя, адзначаны з мяжы XIII–XIV стст. з Наўгародчыны і масавай з'явай не зрабіліся [4, с.55]⁴. Таму

⁴ У маняграфіі, спецыяльна прысвечанай рускай абшчыне, Л.Б.Данілава выразных алодаў так і не знайшла [11]. Так жа неканкрэтныя разважанні аб алодзе і ў А.Ю.Дварнічанкі, які бачыць нешта падобнае на яго толькі ў чарнасошных паўночных землях [12, с.164-165]. Такая неакрэсленасць з'явы гаворыць сама за сябе.

і стварэнне слою служылых землеўладальнікаў – дваран – пачалося, як вядома, толькі з XIII ст. [13]. Але ў рыцарства з заканадаўча аформленымі імунітэтнымі правамі ён не ператварыўся, таму не стаў і гаспадарча самастойным, як на Захадзе, а потым і ў цэнтры Еўропы. І гарады, якія ў XI-XII стст. былі не менш развітымі, чым на Захадзе, не набылі заходняй самастойнасці, што спрыяла, як і мангольскае нашэсце, іх гаспадарчаму і сацыяльнаму адставанню ў далейшым. Да канца XIX ст. яны не былі цэнтрамі рынкавай эканомікі, што, безумоўна, значна запаволіла агульнае развіццё Расіі.

Некалькі паасобку развіваліся, як вядома, Пскоў і Ноўгарад. Але пры Іване Грозным іх уціснулі ў агульнарускае пракрустава ложа.

Мяркую, асаблівасці можна множыць [8]. Але і так зразумела, што ва Ёсходняй Еўропе з мяжы I-II тыс. пачала складацца асаблівая цывілізацыя, па сваіх параметрах бліжэйшая да ўсходніх, чым для заходняй. І гэтая асобасць на працягу II тыс. яшчэ больш акрэслівалася, набываючы ўсходнія дэспатычныя рысы з застойнай эканомікай і гэтак далей.

III

Нашыя землі аказаліся, хоць і з Захаду, але менавіта ў арэале ўсходнееўрапейскай цывілізацыі. Да XIV ст. развіццё поўнасьцю ўкладвалася ў вышэйадзначаныя для ўсяго Прыдняпроўя працэсы [15]⁵. Сітуацыя, перш на перш, у палітычным сэнсе, як вядома, стала мяняцца з выходам на палітычную арэну Літвы.

Але ўнутранае развіццё літоўскіх плямёнаў да гэтага часу было ў цэлым блізкае да ўсходнеславянскага, але яшчэ больш павольным – казалася аддаленасць ад земляробчых цэнтраў. Хаця пахаванні воінаў там з'явіліся яшчэ ў сярэдзіне I тыс. н.э., выдзяленне і адасабленне знаці завяршылася толькі да XII-XIII стст. [16., с.18–30; 17, с.36–44; 18, с.369–431]. У сялян галоўную ролю грала абшчына. Пытанне аб алодзе ў Літве – спрэчнае. Х. Лавмяньскі аб ім не пісаў. Д.Д. Пахілевіч – адваргаў. Ю.М. Юргініс, наадварот, знаходзіў яго [18–21, с.63–64]. Але аргументы алошняга абапіраюцца толькі на ўскосныя дадзеныя. Тое ж можна аднесці і да часоў ВКЛ. Мяркую, правыя З.Гудавічюс і С.Лавутка ў сцвяржэнні аб незавершанасці выдзялення алоду і да XVI ст. [22, с.87].

Утварэнне ВКЛ, якое, мяркую, прадстаўляла перш на перш інкарпарацыю літоўскай дружыны, якой станавілася цесна ў сваіх этнічных межах, у прыдняпроўскія княствы мела спачатку толькі палітычны сэнс⁶. Сацыяльныя парадкі літоўцаў былі больш архаічнымі, а памеры даніны ад працоўнага літоўскага насельніцтва – невялікімі. Таму, як да гэтага варажскія дружыны, яны шукалі іншае месца прыкладання сваіх сіл і жаданняў. Ваенна-палітычны крызіс у полацкіх, смаленскіх і суседніх землях абумоўлены мангольскай небяспекай з паўднёвага ўсходу, а таксама з'яўленнем крыжакаў з захаду, якія, дарэчы, яшчэ больш пагражалі самой Літве, і стварыў, мяркую, палітычную форму ВКЛ.

Сацыяльныя змены пачалі адчувацца толькі з XVI ст., з часу з'яўлення заходніх, менавіта польскіх уплываў, якія давалі мясцовай знаці прыклад набыцця больш трывалых землеўладальніцкіх правоў, тых, што былі характэрны для вышэйразгледжанай цэнтральнаеўрапейскай цывілізацыйнай мадэлі. З'явіліся, напрыклад, імунітэты, якія стварылі акрэсленае службовае саслоўе –

⁵ Я не кранаюся складаных этнічных працэсаў славяна-балтскага сімбіёзу ў раннім сярэднявеччы. Гэта – асаблівая праблема. Да таго ж лічу, што на сацыяльнае, грамадскае развіццё гэтых працэсы ўплывалі другарадна.

⁶ Гл. таксама ў Лаўмяньскага [23, с.370].

шляху. XVI ст. стала часам завяршэння стварэння асноўных параметраў цэнтральна еўрапейскага феадалізму: акрэслівання правоў шляхты на зямлю, завяршэння запрыгоньвання сялянства. Крыху пазней у фіскальных мэтах праз магдэбургскае права ўлады спрыялі складанню саслоўя мяшчан. Але ў вясковым асяроддзі, асабліва ва ўсходнебеларускіх землях, аддаленых ад еўрапейскага рынку і іншых уплываў, захаваліся моцныя абшчынныя традыцыі [12, с.130-188; 15; 24-25, с.95]⁷. Так ствараўся своеасаблівы сімбіёз усходне- і цэнтральнаеўрапейскіх цывілізацыйных прыкмет.

Потым, у складзе Рэчы Паспалітай, цэнтральнаеўрапейскія рысы паступова ўкараняліся, асабліва ў феадальным і гарадскім асяроддзях. Сялянства, асабліва на ўсходзе, амаль не было закранута гэтымі зменамі. Можна менавіта гэтым, а таксама і культурна-канфесійнымі асаблівасцямі трэба тлумачыць наступны падзеі. Падзелы Рэчы Паспалітай і падпарадкаванне беларускіх земляў Расіі вярнулі іх і ва ўсходнееўрапейскую цывілізацыю. Заходнія рысы не толькі жываліся, але і сціраліся з гістарычнай памяці народа⁸. Ці не таму і цяпер шырокія слаі нашага насельніцтва лепш разумеюць сцвярджэнні аб тысячагадовым адзінстве з Расіяй. Тое ж, што гэтаму адзінству рэальна толькі 200 гадоў, а больш за 500 гадоў нашыя землі былі ў складзе ВКЛ, не асэнсоўваюцца ці наогул невядома.

Ментальнасць асноўнай масы жыхароў працягвае абапірацца на старыя, агульнаўсходнеславянскія абшчынныя карані, а заходні гістарычны вопыт, нават бліжэйшыя і этнічна роднасныя суседзяў, ўспрымаецца як не толькі знешні, але і чужынскі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Краснов Ю.** Миссия Беларуси в современном мире и новые функции образования // Молодые гуманитарии Беларуси. – Мн., 1995.
2. **Риер Я.Г.** Сколько путей проложила для нас история? // Веснік МДУ імя А.А.Куляшова. – 1998. – № 1.
3. **Рыер Я.Р.** Да метадалогіі новых падыходаў выкладання гісторыі сярэдніх вякоў у беларускай школе // Магілёўская даўніна. – 1994. – № 1.
4. **Риер Я.Г.** Очерки истории средневековых цивилизаций. – Могилёв, 1997.
5. **Карсавин Л.П.** Культура средних веков: Общий очерк. – Петроград, 1918.
6. **Карсавин Л.П.** Введение в историю: Теория истории // Введение в науку. История. – Петроград, 1920. – Вып. 1.
7. **Рыер Я.Р.** Гаспадарчае развіццё ва ўсходняй і Цэнтральнай Еўропе ў другой палове I тыс. н.э.: параўнаўчы аналіз // Гісторыка-археалагічны зборнік. – Мн., 1997. – № 11.
8. **Риер Я.Г.** Восточная Европа: место в средневековой истории // Гісторыя Беларускага Падняпроўя. – Магілёў, 1999.
9. **Седов В.В.** Начало славянского освоения территории Новгородской земли // История и культура древнерусского народа. – М., 1989.
10. **Риер Я.Г.** К проблеме социального развития раннесредневековой Восточной и Центральной Европы: сравнительный анализ археологических данных // Российская археология. – 1996. – № 1.

⁷ Абшчына на Беларусі, дарэчы, вывучана яшчэ вельмі слаба, што адзначаў і М.Ф.Спірыдонаў [26, с.114]. Гэта бачна і з тэкстаў аб абшчыне ў найноўшай манаграфіі аб беларускім сялянстве [15, гл.1].

⁸ Мяркую, мае рацыю А.Я.Фліер, які адзначае, што спачатку ВКЛ спрыяла еўрапеізацыі прыдняпроўскіх зямель і дэманстравала магчымасці іх развіцця па агульнаеўрапейскай мадэлі (так у аўтара). Але Люблінская унія зрабіла неасэнсаваную паслугу Маскве. Калі да яе славянскае насельніцтва ВКЛ адчувала сябе ў ёй арганічна і княства зрабілася магчымым цэнтрам кансалідацыі ўсходняга славянства і адзіным канкурэнтам у гэтым Масквы, пасля яе ўзрасла роля польскай знаці і каталіцтва з яго празэлітызмам [27]. Можна спрачацца з асобнымі думкамі і выразамі аўтара, але сутнасць справы, лічу, схоплена.

11. **Данилова Л.В.** Сельская община в средневековой Руси. – М., 1994.
12. **Дворниченко А.Ю.** Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). – СПб., 1993.
13. **Свердлов М.Б.** Дворяне Древней Руси // Из истории феодальной России. – М., 1973.
14. **Фроянов И.Я.** К истории зарождения русского дворянства // К истории Византии и византиноведения. – Л., 1991.
15. Гісторыя сялянства Беларусі. – Мн., 1997. – Т. 1.
16. История Литовской ССР. – Вильнюс, 1978.
17. **Ochmański J.** Historia Litwy. – Wrocław etc, 1982.
18. **Łowmiański H.** Studia nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. – Wilno, 1931. – Т. 1.
19. **Похилевич Д.Л.** Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в XV-XVI вв. // Исторические записки. – 1950. – Т. 3.
20. **Юргинис Ю.М.** Отношения собственности на средства производства в феодальной Литве // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. – Тарту, 1975.
21. История крестьянства в СССР. – М., 1990. – Т.2.
22. **Гудаевичус Э., Лазутка Э.** Процесс закрепощения крестьянства Литвы и его отражение в I Литовском статуте 1529 г. // История СССР. – 1970. – № 3.
23. Гл. вышэй, № 18. Т. 2. Wilno. 1932.
24. **Спиридонов М.Ф.** Закрепощение крестьянства в Белоруссии. – Мн., 1993.
25. **Юхо И.А.** Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Мн., 1978.
26. **Спірыдонаў М.Ф.** Асноўныя праблемы гісторыі Беларусі XIV-XVI стст. у савецкай гістарыяграфіі // Весці АН БССР: Сер. грамад. навук. – 1990. – № 1.
27. **Флиер А.Я.** Об исторической типологии Российской цивилизации // Цивилизации и культуры. – М., 1994. – Вып. 1.